

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för svenska språket
Nordiska språk

Adjektiv i förändring

En studie av betydelseförskjutningar hos ett antal adjektiv och hur dessa kan förklaras med hjälp av några etablerade teorier om semantisk förändring

Jenny Lorentzi

Specialarbete, 10p
Nordiska språk, 41–60p
Vårterminen 2005
Handledare: Anna Hannesdóttir

Sammandrag

I denna uppsats studeras den semantiska utvecklingen hos ett antal adjektiv som betecknar sinnesstämningar. Syftet med arbetet är dels att undersöka vilka förändringar de enskilda adjektiven genomgått, och dels att ta reda på om några av de mest vedertagna teorierna om semantisk förändring på ett tillfredsställande sätt kan beskriva de observerade förloppen.

Den teori som huvudsakligen används är Gustaf Sterns klasser av semantisk förändring, såsom Sören Sjöström översätter och presenterar dem i *Semantisk förändring. Hur ord får nya betydelser* (2001). Jag utför dock även komponentanalyser på de utvalda orden för att studera om det kan vara en lämplig arbetsmetod.

Sammanlagt åtta adjektiv har utvalts genom en process med det viktigaste slutliga urvalskriteriet att de ska ha genomgått en i jämförelse stor betydelseförändring. De undersökta orden är *arg*, *belåten*, *ilsken*, *ledsen*, *lycklig*, *otrygg*, *rasande* och *slö*. Dessa analyseras historiskt med hjälp av *Svenska Akademiens ordbok* (1893–) och K.F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884–1918, suppl. 1925–1973).

Resultatet visar att trots att de observerade betydelseförändringarna ser olika ut finns det tendenser som återkommer. Flera av adjektiven har tidigare haft en betydelse som snarare än sinnesstämningar liknar fasta egenskaper. I varierande grad har även flera av adjektiven fått en mer abstrakt betydelse.

Av Sterns sju klasser av semantisk förändring kommer endast tre till användning i min undersökning. Dessa är *omkastning*, *överföring*, och *avpassning*. En utvärdering av de andra klasserna visar att de inte skulle vara aktuella för att beskriva adjektivs semantiska förändring.

De utförda komponentanalyserna är relevanta i varierande grad. Ett problem är att det inte går att använda synonyma adjektiv i kolumnernas beskrivningar. Trots detta kan det enligt min mening vara användbart att komplettera med denna typ av analys.

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
1.1. Bakgrund.....	1
1.2. Syfte.....	1
2. Teori	3
2.1. Beskrivning av betydelse.....	3
2.2. Semantisk förändring.....	4
2.3. Gustaf Sterns klasser av semantisk förändring.....	6
3. Material	8
4. Metod	9
4.1. Delmoment ett.....	9
4.1.1. Svenska Akademiens ordbok.....	10
4.1.2. Ordbok öfver svenska medeltids-språket.....	10
4.2. Delmoment två.....	11
5. Resultat	12
5.1. Belåten.....	12
5.2. Lycklig.....	14
5.3. Ledsen.....	15
5.4. Ilsken.....	17
5.5. Arg.....	19
5.6. Otrygg.....	21
5.7. Rasande.....	23
5.8. Slö.....	25
6. Diskussion	28
7. Litteraturlista	31

1. Inledning

1.1. Bakgrund

Språket kan liknas vid ett ständigt renoveringsprojekt som aldrig blir färdigt. Det förändras i takt med våra behov att uttrycka oss, både på ytan och till innehållet. Med den hastighet världen utvecklas är det inte svårt att tänka sig att vi behöver nya ord och att de ord vi redan använder får utvidgade betydelser. Semantisk förändring, eller betydelseförändring, har sysselsatt forskare under lång tid och från olika synvinklar. Man har försökt finna orsaker till vad som sker och sedan beskriva det, och några har sökt efter semantiska lagar, d.v.s. regelbundna mönster i språket som visar på förändringens förutsättningar.

Vid första anblicken kan det dock verka som om dessa beskrivningar främst är inriktade på substantiv och eventuellt verb. Men det finns en annan ordklass vars semantiska förändringar skulle vara intressanta att följa, nämligen adjektiv. Dessa ord utgör en betydande del av språket. Vid en närmare anblick kan adjektiven delas in i olika undergrupper, beroende av vad de beskriver. En grupp utgörs av adjektiv som betecknar sinnesstämningar, och de är intressanta i en jämförelse med t.ex. substantiv. Substantiv betecknar företeelser och ting, av vilka många har genomgått förändringar genom tiderna, både till det yttre och genom vår syn på dem. Detta innebär att också orden har genomgått stora betydelseförändringar. Men sinnesstämningarna är desamma. Människor har samma känslor nu som förr. Vi har alltid kunnat vara glada, arga eller rädda. Ändå har många av dessa adjektiv genomgått semantiska förändringar. Hur ska man då beskriva dem?

1.2. Syfte

Syftet med min undersökning är dels att analysera vilka semantiska förändringar några av våra vanligaste sinnesstämningadjektiv har genomgått från fornsvenskan och framåt, dels att ta reda på hur dessa förändringar kan beskrivas. För det första delsyftet undersöks adjektiv histo-

riskt med hjälp av *Svenska Akademiens ordbok* (1893-) och K.F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884–1918, suppl. 1925–1973). Några av de adjektiv som uppvisat störst betydelseförändring analyseras sedan grundligare för att ta reda på vad förändringen består av. För det andra delsyftet tar jag hjälp av Sören Sjöströms *Semantisk förändring. Hur ord får nya betydelser* (2001). Främst undersöker jag adjektiven med utgångspunkt i Gustaf Sterns klasser av semantisk förändring såsom Sjöström presenterar dem, för att se om klasserna är tillämpbara på den iakttagna utvecklingen. Även andra forskares synpunkter redovisas dock om de är relevanta för undersökningen. Jag gör även komponentanalyser av de olika betydelserna för att ta reda på om detta är en lämplig arbetsmetod.

2. Teori

2.1. Beskrivning av betydelse

Semantik är läran om språklig betydelse. Att beskriva betydelse kan vara svårt, även i fråga om adjektiv. I vårt språk är grupper av substantiv och verb huvudsakligen hierarkiskt uppbyggda, d.v.s. de är över- och underordnade varandra. Så är t.ex. begreppet *hund* överordnat begreppet *labrador* (se Malmgren 1994:16). Men för adjektiven är det annorlunda. De är svåra att dela in hierarkiskt. Detta gör att deras definitioner i ordböcker ser annorlunda ut än substantivens och verbens. De brukar vara uppbyggda med synonymer och parafraaser i form av relativa bisatser, som Malmgrens exempel *trogen*, som förklaras med ”som man helt säkert kan lita på” (1994:16).

Adjektiv har tidigare studerats av bl.a. Sven-Göran Malmgren i *Adjektiviska funktioner i svenskan* (1990). Även om denna avhandling undersöker adjektiv från såväl en semantisk som syntaktisk synpunkt är den till stor del inriktad på just hur adjektiv fungerar i olika syntaktiska kontexter. Därför kommer jag inte att använda mig av den i min undersökning, utan lämnar den därhän.

Om man istället koncentrerar sig på hur betydelse kan vara uppbyggd, kan man konstatera att olika ord kan beteckna olika många *referenter*. En *referent* kan beskrivas som det objekt en språkanvändare syftar på i en viss situation (se Sjöström 2001:17). Den mängd referenter ett ord omfattar kan sägas vara dess *extension*. Exempelvis har *växt* större extension än *klätterros*, då det ordet omfattar en större grupp referenter. Däremot kan man räkna upp fler gemensamma egenskaper hos klätterrosor än hos växter. *Klätterros* har större *intension* (se Bolander 2005:34). Sjöström (2001:16) beskriver *intension* som ”uttryckets konventionella innehåll, en föreställning om vad som avses med uttrycket”.

Betydelse kan sägas innebära ett triangulärt förhållande. Ett hörn representeras av ordet (både talat och skrivet). Ett annat representeras av den uppfattning vi har av ordet i vår hjärna. Det tredje hörnet innehåller den verkliga (oftast, men inte nödvändigtvis) referenten (se Bolander 2005:33). Dessa tre har olika samband, av vilka ett är svagare än de

andra, nämligen det mellan ordet och referenten. Olika språk har olika ord och uttryck för samma saker, men det betyder inte att referenterna inte kan uppfattas på samma sätt.

Ett sätt att beskriva ords betydelse är att dela upp dem i *komponenter* och göra en analys (se tabell 1). Komponenterna är egenskaper som bygger upp ett visst ords betydelse och skiljer det från andra. I Bolanders (2005:44) exempel har orden *man*, *kvinna*, *pojke*, *flicka*, *barn* och *ko* analyserats med komponenterna *levande*, *mänsklig*, *vuxen* och *hankön* enligt tabellen nedan. Ett plustecken betyder att ordet har den egenskap kolumnen anger, medan ett minustecken betyder att ordet inte har egenskapen. En nolla står för att egenskapen kan variera. Alla ord har komponenten *levande* gemensam, medan *ko* inte passar in under *mänsklig*, som de andra, o.s.v. Här delar man samtidigt in ord i *semantiska fält*. *Mänsklig* utgör ett semantiskt fält, och i komponentanalysen drar man upp gränser för vilka ord som kan ingå i detta fält (se Malmgren 1994:17–18).

TABELL 1. *Exempel på komponentanalys enligt Bolander (2005:44)*

	Levande	Mänsklig	Vuxen	Hankön
Man	+	+	+	+
Kvinna	+	+	+	–
Pojke	+	+	–	+
Flicka	+	+	–	–
Barn	+	+	–	0
Ko	+	–	+	–

2.2. Semantisk förändring

Semantisk förändring eller *betydelseförändring* innebär att ett ord, en fras eller en sats ändrar betydelse (se Sjöström 2001:11–12). Detta kan ske på flera olika sätt. Referenten kan förändras, eller vi kan uppfatta eller tänka på referenten på ett nytt sätt. Det kan också ske en förändring hos ordet eller uttrycket som betecknar referenten, d.v.s. en fonetisk eller ortografisk förändring. Sjöström ger följande definition av semantisk förändring:

[E]n semantisk förändring har ägt rum när användningen av ett visst uttryck i en viss språkgemenskap aktiverar en ny föreställning vilket ger som resultat att:

1. uttrycket kommer att representera en förändrad attityd hos språkanvändarna till klassen av referenter [...], eller en förändring i kunskap hos språkanvändarna [...] eller
2. uttrycket utvidgas i sin extension till att omfatta nya referenter [...] eller
3. uttrycket begränsas i sin extension till att omfatta färre referenter eller en undergrupp av den tidigare klassen [...] (Sjöström 2001:22–23).

Hos Sjöström (2001:30f.) presenteras vidare en historisk genomgång över hur olika forskare sett på semantisk förändring. Under 1800-talet utvecklades ett vetenskapligt intresse för att studera betydelse, och då främst förändring av betydelse. Man började undersöka om det finns *semantiska lagar*, d.v.s. om betydelseförändringar sker i någon viss riktning. Detta har kunnat påvisas för specifika fall som studerats vid en viss tidpunkt, men de verkar inte vara vanliga. Enligt Sjöström (2001:40–41) finns det tendenser hos betydelseförändringar, såsom att abstrakta betydelser ofta uppkommer ur konkreta, men väldigt sällan tvärtom. Det går dock inte direkt att hävda att detta är en semantisk lag som gäller överallt och i alla sammanhang.

I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet började forskare intressera sig för *orsaker* till semantisk förändring. Svensken Erik Wellander var den förste som på ett ingående sätt studerade semantiska förändringar i ett nordiskt språk (se Hannesdóttir 2002). Han var intresserad av hur specifika ord och uttryck ur en historisk aspekt ändrades i användning. I *Betydelseutvecklingens dynamik* (1968) redogör han för ett stort antal fall av semantisk förändring. Wellander delar in förändringarna i två olika grupper, beroende på om de är orsakade av vanlig språk-användning, eller sådant som faller utanför denna ram. Dessa andra orsaker kan vara t.ex. påverkan från andra språk eller metaforiska användningar av ord (se Wellander 1968:82f.)

En ytterligare aspekt på semantisk förändring behandlar generaliseringar eller *klassifikationsteorier* (se Sjöström 2001:44f.). En forskare som enligt Sjöström har gjort en väl utarbetad teori är svensken Gustaf Stern, som dock inte forskade på det svenska språket, utan främst engelskan. Han definierade sju klasser av semantisk förändring, som är grundade på orsakerna till förändring. Stern observerade processer och egenskaper i språk och sedan klassificerade han dem efter deras relation till semantisk förändring. Den triangulära relationen mellan de olika aspekterna av betydelse använde Stern när han delade in orsakerna till

semantisk förändring. De kan sägas utgöra en grovindeling av förändringen.

Eftersom jag i min undersökning till stor del utgår ifrån Gustaf Sterns klasser, ger jag här en kort sammanfattning av vad de innebär (se Sjöström 2001:71–94). Jag använder Sjöströms översättning av klassernas namn, som ursprungligen är på engelska.

2.3. Gustaf Sterns sju klasser av semantisk förändring

För den första klassen, *ersättning*, utgår Stern ifrån att orsakerna till förändringen finns utanför språket. I stället för att ge referenterna nya beteckningar efter en semantisk förändring använder man befintliga ord som redan beskriver referenter språkbrukarna av olika anledningar kan koppla till de nya. Gruppen delas in i tre olika delar:

- Referenten förändras: t.ex. teknisk utveckling gör att referenten genomgår stora förändringar men utan att dess benämning byts ut. När skepp gick från att vara segelfartyg till att kunna beteckna rymdfarkoster fortsatte de att kallas skepp.
- Kunskapen om referenten ändras: i detta fall förändras inte referenten, men i takt med att vi lär oss mer om hur världen fungerar blir det en semantisk förändring för oss. Sterns exempel är bl.a. elektricitet, solsystem och atom.
- Attityder till referenten förändras: vi ändrar inställning till olika saker och idéer. Sjöström exemplifierar med politiska slagord såsom *folkhemmet*.

Den andra klassen, *analogi*, innebär att ett uttryck kan få en ny betydelse genom påverkan från ett liknande uttryck. Även denna grupp kan delas in ytterligare (jag ger dock inga exempel eftersom det är svårt att ge kortfattade sådana som är lättbegripliga):

- Kombinatorisk: språkbrukaren lägger in ett uttrycks betydelse hos ett annat uttryck med liknande form.
- Korrelativ: man benämner en referent med ett ord som har ett semantiskt förhållande till ett annat, känt ord.
- Fonetisk associativ interferens: ett ord påverkar ett annat semantiskt genom fonetisk likhet. Här finns många exempel på folketymologi.

Sterns tredje klass benämns *förkortning*. Den innebär att ett ord eller uttryck av olika anledningar görs kortare, t.ex. genom avklippning eller utelämnande. Ett exempel är *automobil* som blev *bil*.

Klass fyra, *namngivning*, medför ett avsiktligt benämning av en referent med ett ord som inte tidigare använts för den. Stern skiljer på två grupper:

- Avsiktlig namngivning: språkbrukaren skapar ett nytt namn. Här sker alltså egentligen ingen semantisk förändring. Sterns exempel är *gas*, som en holländare vid namn van Helmont uppfann ca 1600.
- Avsiktlig överföring: ett redan använt ord kommer att beteckna andra referenter. Antingen finns en faktisk likhet mellan referenterna, eller används ordet som en stilfigur, t.ex. en metafor. Stern exemplifierar med cellens *väggar* eller örats *labyrint*.

Den femte klassen, *överföring*, innebär en icke-avsiktlig användning av ett ord för en ny referent och beror på någon slags likhet, t.ex. utseende, position eller funktion, som i ”bergets fot.” Stern nämner sex undergrupper som representerar olika typer av likhet.

Klass sex, *omkastning*, går ut på att ett uttryck som beskriver en referent används för en annan referent som förekommer samtidigt som den första. Det innebär att uppmärksamheten riktas åt ett annat håll, t.ex. som i uttrycket ”det var en god druva”, där man egentligen syftar på vinet. Stern presenterar sexton olika fall av omkastning, men jag väljer att inte återge dem alla.

Sterns sjunde klass benämns *avpassning*. Den kan beskrivas som en process som följer på alla former av förändring. Det sker en icke-avsiktlig förändring av ett ords betydelse så att den betydelse ordet verkligen har för språk användaren justeras. Det nya bruket används sedan så pass ofta att det blir en vana. Sterns exempel är ordet *horn*, som betydde ”horn från djur” och sedan följde med när referenten började användas som instrument. Även idag, när musikinstrumentet är gjort av mässing, kallas det horn. Den egentliga viktiga betydelsen som överfördes har med syftet att göra, inte materialet.

3. Material

Jag har valt att undersöka adjektiv som betecknar sinnesstämning. I del två av *Svenska Akademiens grammatik* (1999) finns denna grupp med som en av nio *centrala egenskapstyper* hos adjektiv. En annan grupp är adjektiv som betecknar *sinnelag*, och dessa kan ibland vara svåra att särskilja från sinnesstämningsadjektiven. Båda kan beskriva en psykisk egenskap, men sinnesstämningen är oftast mer temporär:

Adjektiv som betecknar en psykisk egenskap kan fördelas på stabila, som betecknar sinnelag eller läggning, t.ex. *argsint*, och temporära, som betecknar sinnesstämning, t.ex. *arg*. En stabil psykisk egenskap innebär vanligen att predikationsbasen är benägen att vara sådan som adjektivet *anger*. (SAG 2 1999:155)

Detta ger en bra fingervisning om hur man kan placera in adjektiven i den ena gruppen eller den andra. För säkerhets skull har sedan de utvalda orden kontrollerats mot den definition som redovisas i *Stora svenska ordboken* (1988). De definitioner som innehåller ord som *känner* eller *upplever* eller dylikt har antagits beskriva sinnesstämningar.

För att få ett bra urval av adjektiv som är i bruk har jag använt del två av Sture Alléns *Nusvensk frekvensordbok* (1971). Den har några år på nacken, men är användbar då man ur den kan få en lista på mest frekventa adjektiv och därmed slippa leta i en vanlig ordbok bland andra ordklasser. Sammanlagt 37 adjektiv togs ur listan. Av dessa föll sedan några bort då de efter närmare granskning ansågs vara sinnelagsadjektiv. För de övriga användes *Svensk synonymordbok* (1992) för att få fram ännu fler adjektiv med liknande betydelse. Dessa har legat till grund för den fortsatta undersökningen där antalet gallrats ytterligare enligt vad som presenteras under metoddelen. Slutligen återstod åtta adjektiv.

4. Metod

Undersökningen är indelad i två delmoment. Här följer en presentation av de båda.

4.1. Delmoment ett

Utgångspunkten för det första delmomentet har varit att hitta nya och gamla definitioner av de utvalda adjektiven för att senare kunna påvisa vilken semantisk förändring de genomgått. För en nutida definition har *Stora svenska ordboken* (1988) använts. För att hitta äldre definitioner har jag använt SAOB och K.F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884–1918), med supplement (1925–73). Från och med nu hänvisar jag till Söderwalls uppslagsverk med förkortningarna OSM (för de äldre delarna) och OSMS (för supplementen). Eftersom *Svenska Akademiens ordbok*, SAOB, som utgör en betydande del av undersökningen, enbart finns utgiven t.o.m. *talkumera* sätter detta en gräns för vilka adjektiv som kan undersökas och ytterligare några har därmed strukits från den ursprungliga listan.

Syftet med denna undersökning är inte att heltäckande beskriva hur adjektiven har förändrats, utan att se om etablerade teorier inom semantiken är användbara för att beskriva olika typer av förändring. Därför har ytterligare ett urval gjorts efter det första momentet. Det har alltså varit intressantast med de adjektiv som uppvisar den största semantiska förändringen, och detta har varit det viktigaste slutliga urvalskriteriet. Samtliga undersökta ord har funnits i språket så länge att de finns med både i SAOB och OSM eller OSMS, vilket betyder att de är belagda redan i fornsvenskan. De adjektiv som klarat sig genom utgallringen och som använts i delmoment två är (i den ordning de presenteras): *belåten*, *lycklig*, *ledsen*, *ilsken*, *arg*, *otrygg*, *rasande* och *slö*. Morfologiskt sett är de olika uppbyggda. Ett par består av enkla rotmorfem (*arg* och *slö*), medan de andra innehåller ett rotmorfem och ett avledningsprefix eller -suffix. Detta ska inte påverka undersökningen på annat sätt än att adjektiven kan ha genomgått olika typer av förändringar beroende på om de

avletts från t.ex. verb (som *rasande*) eller substantiv (som *lycklig*) eller om de ursprungligen var adjektiv (som *arg*).

4.1.1. Svenska Akademiens ordbok

Svenska Akademiens ordbok är en historisk ordbok som behandlar det svenska skriftspråket. Den täcker språkets utveckling från 1521 till tiden för respektive bands utgivning. Man gav ut det första bandet 1893 och idag finns ordboken utgiven t.o.m. *talkumera*. Varje ords beskrivning är indelad i moment som innehåller antingen minst en synonym till ordet eller en definition av betydelsen (se Lundbladh 1992:12–13). Beskrivningen kan innehålla både *huvudmoment* (med siffrorna (1), (2), (3) o.s.v.) och *undermoment* (med latinska och grekiska bokstäver). I min undersökning uppehåller jag mig främst på huvudmomentens nivå.

Att man i SAOB kan följa utvecklingen från 1521 och framåt samt att ordboken ger så pass mycket information om varje ord gör att den är ett viktigt hjälpmedel för mitt arbete.

4.1.2. Ordbok öfver svenska medeltids-språket

K.F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884–1918, supplementen 1925–73) liknar SAOB på det sättet att den innehåller definitioner och språkprov som illustrerar betydelser. De källor som undersökts och använts i ordboken har varit sådana som fanns tryckta i Svenska Fornskrift-sällskapet utgåvor när utgivningen började. För supplementet har ytterligare material använts som inte Söderwall hann gå igenom (se Nordling 2001:291–293). Källorna består till stor del av religiösa texter, som t.ex. Birgittas uppenbarelser, legender och mirakelsamlingar, eftersom mycket av det som finns bevarat från 1300- och 1400-talen är just sådan litteratur.

Ett problem för min undersökning med användandet av Söderwalls ordbok är att hans definitioner oftast är mycket kortfattade. Dessutom beskrivs adjektiv med synonyma adjektiv, och det kan vara svårt att veta om även dessa har förändrats semantiskt sedan ordboken kom ut. För att komma runt detta har jag försökt se till varje enskilt fall och jämföra definitionerna med dem som finns i SAOB.

4.2. Delmoment två

Den fortsatta undersökningen har bestått i att strukturera de observerade betydelseförskjutningarna. Först har jag försökt förklara dem med egna ord och dela upp dem i väsentliga led för att få en bild av förloppet utan påverkan från någon av de teorier som jag sedan jämfört med. Det är svårt att säga något säkert om orsakerna till de semantiska förändringarna, och det är heller inte meningen att denna uppsats ska gå in på detta, men i vissa fall kan det vara svårt att skilja orsakerna från det observerade förloppet. Sterns klasser av semantisk förändring är också till stor del fokuserade på orsaker, även om de försöker beskriva vad som faktiskt sker med betydelsen. Det är inte heller allra viktigast att betydelseförändringarna har sett ut precis som de förslag jag ger, även om de är troliga. Det intressanta är istället om de kan förklaras med de olika presenterade teorierna. Detta har utgjort det fortsatta momentet. Jag har sökt bland förslagen för att se om de kan beskriva de förmodade förändringarna.

Förutom Sterns klasser har jag även sökt beskriva förändringarna genom att göra komponentanalyser enligt vad som presenterades under 2.1. och på så sätt fånga det väsentligaste i det som skett. Mina komponentanalyser gör dock inte anspråk på att uttömmande fånga ordens betydelse, utan fokuserar på själva förändringen och dess olika led. Vissa betydelseförskjutningar har skett i ett steg, medan andra skett i två. Kolumnerna som enligt Bolanders (2005:44) exempel betecknar egenskaper har i min undersökning anpassats till de semantiska egenskaper som skiljer de olika förändringsstegen. I vissa fall har även egenskaper som förenar inkluderats, om detta är värt att notera. Bolanders (2005) komponenter utgörs av adjektiv, men detta har jag haft för avsikt att undvika eftersom förklaringarna då skulle bestå av synonymer till adjektiven i fråga.

Slutligen har en utvärdering gjorts av de använda teorierna och metoderna.

5. Resultat

5.1. Belåten

Den betydelse som redovisas i Norstedts *Stora svenska ordboken* definieras såhär:

belåten [...] som känner sig ha fått sina omedelbara behov tillfredsställda <SYN. nöjd>: *missbelåten; mätt och ~* [...] ↑ äv. om handling o.d.: *en ~ min.*

I äldre definitioner hos både Söderwall och SAOB finns en betydelse som kan vara både positiv och negativ, nämligen att man är försatt i en god eller dålig ställning eller belägenhet (de första huvudmomenten både i SAOB och OSM). Kanske kan man snarare hävda att *belåten* är ett neutralt ord, och vid användningen får man sedan lägga till ett positivt eller negativt omdöme, som i följande exempel: ”Vij äre saa illa belaatne, at wij haffwe inga baather eller skep hiälpa oss medh” (OSM s.v. *belatin*). Här beskriver *illa* hur belägenheten är.

Efterhand verkar den positiva betydelsen segra, men även här finns en användning som inte lever vidare. Från 1500-talet finns i SAOB belägg för betydelsen ”tjänt l. hjälpt (med)” (under moment (3)). I jämförelse med dagens användning av *belåten* grundar sig denna på en konkretare orsak till belåtenheten, som i exemplet: ”[r]ijkit, cronon och wij alle bliffwe medt sådane tienist och hielp föge tiente eller belathne” (SAOB s.v. *belåten*). Man kan jämföra med det fornsvenska verbet *belata*, med en betydelse av att ’giva’ eller ’lämna’ något åt någon eller ’förse’ någon med något. Dagens *belåten* kräver inte nödvändigtvis att man har tagit emot något som man dragit nytta av, utan kan snarare vara en känsla med en abstraktare bakgrund. Dessa två betydelser kan dock enligt SAOB vara svåra att skilja från varandra i de äldre språkproven, t.ex: ”Wij ærom med...Söffuerin norbys naborscap icke aldeles wel belathne” (SAOB s.v. *belåten*) Detta utdrag står under den betydelse som mest liknar vår nuvarande, ”[...] nöjd, tillfreds, förnöjd”, men det är inte helt självklart att inte användningen dras åt det konkretare hållet. Man

kan även hävda att ordet *wel* är det som gör att *belathne* uppfattas positivt, och att det annars skulle varit lika neutralt som exemplet ovan.

Det går alltså tänka sig en tvådelad semantisk förskjutning hos *belåten*. Betydelsens extension minskar först från att beteckna en situation i allmänhet till att enbart kunna beteckna en *god* situation. Sedan tar den ett steg från konkret betydelse till en mer abstrakt.

Refereras den första betydelseförändringen till Gustaf Sterns klasser finns det åtminstone en som passar in, nämligen nummer sju, *avpassning*. Där finns en undergrupp som kallas *partikularisering av betydelse* och som innebär att ett uttryck kan gå från att beteckna ett antal referenter till endast en eller några få. Detta stämmer bra överens med vad som skett med *belåten*. Ser man i stället *belåten* som ett ”neutralt” ord som kräver värderande adverb som *illa* eller *väl* ur de äldre språkproven finns det en viss överensstämmelse med klass *sex*, *omkastning*. Man kan tänka sig att adverbena, om de förekommit ofta som bestämning till *belåten*, har färgat av sig och orsakat den semantiska förändringen. I detta fall skulle dock enbart *väl* ha färgat av sig, eftersom det är den betydelsen som lever kvar.

Den andra semantiska förändringen som kan observeras är svårare att finna belägg för hos Stern. Det är inte heller så lätt att beskriva i detalj vad som sker, förutom just det att betydelsen blir mer abstrakt. Detta är också en ofta observerad tendens för semantisk förändring (Sjöström 2001:41). Det behöver inte nödvändigtvis vara så att den ena betydelsen utvecklats ur den andra. Enligt Wellander (1968:79) kan skilda betydelser hos samma uttryck vid samma tidpunkt bero på att utvecklingen tagit olika vägar. Ofta representerar då det ena exemplet en nyare betydelse, och det andra en äldre som lever kvar.

Den komponentanalys jag försöker mig på för *belåten* (se tabell 2) riktar främst in sig på de egenskaper som har förändrats. Både den gamla och den nya betydelsen betecknar adjektiv, men detta tar jag alltså inte med i min analys. Ett + anger att ordformen har den egenskap som rutan representerar. Ett – anger att ordet inte har egenskapen, och 0 betyder att egenskapen varierar (se Bolander 2005:44–45).

TABELL 2. *Komponentanalys av belåten*

	Anger sinnessämning	Positiv betydelse	Konkret betydelse
Före förändr.	–	0	+
Nu	+	+	–

5.2. Lycklig

I *Stora svenska ordboken* finns två huvudbetydelser av adjektivet *lycklig*:

lycklig [...] **1** som känner varaktig, djup glädje och tillfredsställelse om person [...]: *de levde ~ i många år* [...] ¹ äv. mer tillfälligt glad, avundsvärd: [...] *hon är ~ som får resa* ¹ äv. om handling, tid o.d.: [...] *deras ~aste tid* **2** som medför gynnsamma följder: *ett ~t beslut* [...] ¹ spec. som medför glädje och tillfredsställelse: *ett ~t slut på filmen*; [...] *ett ~t äktenskap* [...]

Av dessa två betydelser är det endast lexem (1) som betecknar ett sinness tillstånd, och det är det jag koncentrerar mig på.

Den nuvarande användningen av *lycklig* verkar alltså vara nära besläktad med 'glad'. Tittar man på tidigare betydelser är de snarare sammankopplade med substantivet *lycka*, och beskriver inte lika självklart en sinnessämning: En lycklig person är en person gynnad av lyckan, som har framgång och har lyckan med sig. Det tidigaste belägget i SAOB för denna betydelse (under huvudmoment (1)) kommer från Sternhielm 1644, och i den nutida ordboken finns en närhet till betydelsen under lexem (2). Här koncentrerar jag mig dock på lexem (1). Ytterligare en betydelse i SAOB beskriver någon "som åtnjuter en (stor) förmån [...], avundsvärd" (under huvudmoment (2)). Den hänger samman med den förra. Om man åtnjuter en stor förmån är man gynnad av lyckan och har framgång. Jag kommer inte att analysera denna definition ytterligare här. Går man ännu längre tillbaka, till OSMS, återfinns en beskrivning som är än mer bunden till öde eller fortuna. Adjektivet *lyckeliker* kan här betyda "tillfällig, av slumpen bestämd", men även "lycklig". Det är dock osäkert vad man menar med den senare definitionen. Står *lycklig* för den nuvarande betydelsen, som liknar *glad*, eller för den något äldre från SAOB som betyder "gynnad av lyckan"? I vilket fall kan man observera en semantisk förskjutning som går i åtminstone två steg.

Först förändras betydelsen från "tillfällig, av slumpen bestämd" till "gynnad av lyckan", och vidare till "uppfylld av glädje". Vid en analys av den första förändringen kan konstateras att "av slumpen bestämd" snarare beskriver en händelse eller ett skeende än en person. Det behöver inte heller vara ett positivt adjektiv. Förskjutningen går alltså från det slumpartade skeendet till personen som gynnas av skeendet, som i sin tur blir klart positivt. Av Sterns klasser går det eventuellt att hävda

att detta är en *omkastning* (klass sex). Det innebär enligt Sjöströms förklaring att ”ett uttryck som betecknar en viss referent kommer att användas om en annan referent som förekommer samtidigt som den första” (Sjöström 2001:86). Uppmärksamheten i uttrycket riktas mot en annan referent än tidigare, nämligen personen som får erfara slumpens eller lyckans följder. Det är dock inte helt självklart att dra slutsatsen att Sterns förklaring kan tillämpas på adjektiv. Det är även svårt att i Sterns detaljerade lista på exempel finna något som mer direkt kan styrka förslaget. Förändringen som innebär att *lycklig* blir ett positivt adjektiv kan man likt för *belåten* härleda till klass sju, *avpassning*. Det är ingen självklar tolkning, men med betydelsen kan tänkas ske en liknande partikularisering när den från att ha varit varken positiv eller negativ till att vara enbart positiv.

Den andra stora semantiska förändringen innebär att betydelsen blir mer abstrakt och tar steget mot att bli ett sinnesstämningsadjektiv. Även denna gång kan det vara fråga om en *omkastning*. En person som är gynnad av lyckan upplever förmodligen glädje, och i den nu mest använda betydelsen av *lycklig* är det denna känsla man tar fasta på, alltså upplevelsen som följer på det att man är gynnad av lyckan.

Komponentanalysen av *lycklig* (se tabell 3) tar fasta på att förändringen har gått i två steg, och försöker beskriva den efter det mönstret.

TABELL 3. *Komponentanalys av lycklig*

	Anger sinnesstämn.	Positiv betydelse	Relaterat till person	Kopplat till öde
Före förändr	–	0	–	+
1:a förändr	–	+	+	+
Nu	+	+	+	–

Det är intressant att följa utvecklingen i kolumn ett och tre, som visar att steget till sinnesstämningsadjektiv går via ett stadium där *lycklig* börjar kopplas till en person. Detta kan ses som en dörröppare för den kommande utvecklingen.

5.3. Ledsen

I *Stora svenska ordboken* anges följande betydelse för *ledsen*:

ledsen [...] som känner sig nedstämd vanl. p.g.a. ngn motgång e.d. <SYN. be-
drövad, sorgsen> [...]: *hans ovänliga svar gjorde henne ~ [...]* † äv.
besviken och förargad (på ngn) <med prep **på**>: *han var ~ på vännerna*

sviken och förargad (på ngn) <med prep **på**>: *han var ~ på vännerna som inte ville hjälpa honom* läv. led, uttråkad <med prep. **vid**>: *utledsen; vara ~ vid livet. ~*

Av SAOB:s fyra huvudmoment med betydelser av *ledsen* presenterar jag här tre. Moment (1) anges inte längre vara i användning, nämligen ”led [...], förhatlig; äv.: tröttsam, tråkig”. Moment (2) har liknande betydelse, men beskriver kanske mer av en sinnesstämning: ”[...] trött (på ngn l. ngt), uttråkad, utledsen [...]”. Exemplet visar betydelsen närmare: ”[h]an gjorde sin Predikan swäre lång, Så at thet vnge Folcket bleff ledse ther medh” (SAOB s.v. *ledsen*). Ett ord som nu finns i bruk, fast kanske mer dialektalt, med liknande betydelse, är *less* (på något). Den tredje betydelsen är lik vår nuvarande. Den beskriver en person ”som känner ledsnad, sorgsen, bedrövad [...]”, men det står att även denna användning var förr kopplad till ”trött och betryckt”. För alla tre finns i SAOB belägg från 1500-talet.

Går man längre tillbaka, till 13-1400-talet, till OSM, verkar endast en betydelse finnas. Där beskrivs *ledse* som ”ledsen, utledsen, trött”. Det kan diskuteras vad Söderwall menar med *ledsen*, men om ordet ska passa in under samma beskrivning som *trött* är det nog troligt att de är avsedda som någorlunda synonymmer. Följande exempel beskriver också en liknande stämning som det föregående från SAOB: ”wart the frwn letzse widh gudz tjänist, tykkiandes tidhagärdhena wara alt offlangha” (OSM s.v. *ledse*). Därmed finns inga så tidiga belägg för vår nuvarande betydelse.

Den semantiska förändringen har alltså gått från ’trött’ eller ’uttråkad’ till ’nedstämd’, eventuellt med ett mellanled med betydelsen ’trött och betryckt’. Om man koncentrerar sig på hur en trött person betar sig finns det vissa likheter med nedstämdhet. Antagligen är man ganska lugn, och inte så pigg på att ta sig för något. Sedan finns det beteenden som inte skulle passa in på båda betydelserna. En nedstämd eller bedrövad person kan ha en anledning att gråta, men det finns ingen direkt koppling mellan trötthet och gråt. Den överensstämmelse som finns skulle ändå kunna vara en förklaring till betydelseförskjutningen. Någon mer konkret förklaring till vad som sker semantiskt är mycket svår att ge, och det finns inte heller någon av Sterns klasser som direkt passar in. Möjligen kan man tolka klass sju, *avpassning*, så pass brett att den kan användas här.

Det är mycket svårt att göra en komponentanalys på den förändring som skett. Att konstruera en kolumn som kan beskriva skillnaden mellan ’trött’ och ’nedstämd’ utan att använda något av de adjektiv som använts ovan är inte heller lätt, och det skulle inte göra analysen klarare. Inte

heller skulle det gå att använda frasen *som har anledning att gråta* eller något liknande. Det blir en aning för generaliserande att påstå att alla som är ledsna vill gråta. Alltså avstår jag från att försöka mig på en komponentanalys.

5.4. Ilsken

Betydelsen av *ilsken* definieras på följande sätt i *Stora svenska ordboken*:

ilsken [...] som visar ilska om person, handling e.d.; vanl. som beskrivning av tillfälligt sinnestillstånd: *tvärilsken* [...] ¹ äv. i fråga om permanent egenskap (särsk. hos djur): *folkilsken*; *en ~ hund* [...]

I SAOB finns en betydelse som anges som föråldrad och som snarare än en sinnesstämning beskriver en egenskap: ”om person: ondskefull, illasinnad, illvillig; äv.: ondsint, elak; lömsk [...]” (under huvudmoment (1)). Ett citat från Gustav Vasas bibel (1541) visar detta närmare: ”[t]he (äro)...ildzknare än Vlffar om afftonen” (SAOB s.v. *ilsken*). Betydelsen under huvudmoment (2) definieras ”[...] som har ett våldsamt o. vildt sinnelag, argsint, ondsint [...]”, men detta handlar om djur. I den tredje betydelsen beskrivs en person ”som av naturen är häftig o. uppbrusande, som lätt blir ond [...]”. Den sista ligger närmast vår nuvarande användning, men är kanske ändå närmare att vara en egenskap än en sinnesstämning. I den nutida ordboken sägs ingenting om karaktären hos den som uppvisar ilska, utan man är fokuserad vid själva känslan.

I OSM och OSMS finns två olika former av det ord som senare blir *ilsken*, nämligen *ilzkin* och *ilzker*. De har två något olika beskrivningar. *Ilzkin* definieras i OSMS som ”ilsken, (som lätt blir) ond, arg” (under nr (1)). Återigen är det inte helt klart vad som menas med *ilsken* i definitionen, men troligast är att betydelsen ligger nära SAOB:s ”häftig och uppbrusande”, eftersom detta ligger nära ”som lätt blir arg”. Definitionen under nummer (2) lyder ”ondskefull, ondsint; elak”. Här råder inga tvivel om att det handlar om en egenskap i stället för en sinnesstämning. *Ilzker* definieras i OSM på liknande sätt: ”ond, ondskefull”. Ytterligare ett ord finns med i OSMS, nämligen *ilzkliker*, som definieras som ”ilsken, våldsam om sinnesstämning”, men eftersom man i SAOB endast hänvisar till *ilzkin* och *ilzker*, kommer jag inte att fästa så mycket vikt vid detta.

Det går att iaktta en semantisk förändring från en personlig egenskap till en mer tillfällig egenskap eller sinnesstämning. Även om båda delar-

na finns med i en nutida ordbok, är det sinnesstämningen som är kärnbetydelsen. Det verkar också vara manifestationen av känslan snarare än orsaken till den som lever vidare.

I likhet med i analysen av *lycklig* kan man här finna vissa drag av Sterns *omkastning* (klass sex). Uppmärksamheten riktas mot en annan referent i uttrycket, som förekommer i samband med den första, även om det i detta fall handlar om abstrakta referenter. I stället för orsaken till det förmodade vredesutbrottet (alltså ondskan eller det heta temperamentet) fokuserar man på själva vredesutbrottet. De två är sammanlänkade, men betyder inte samma sak. Detta gäller även förändringen från en egenskap till en sinnesstämning, där det kan sägas ske en omriktning av uppmärksamheten från en referent till en annan.

Mot detta förslag står det faktum att en ondskefull människa inte nödvändigtvis måste brusa upp och bli arg eller ilsken (med nuvarande betydelse). Man kan tänka sig att definitionen ”ond, illvillig” har dött ut och att enbart den andra, ”person som är häftig och uppbrusande”, har gett upphov till den nutida betydelsen. Som ovan nämnts för *belåten*, kan utvecklingen redan innan Söderwalls tidigaste belägg ha slagit in på olika vägar (se Wellander 1968:79). Om så är fallet skulle den första definitionen representera ett tidigare skede och den andra ett nyare som lever kvar något längre. Inte heller detta förslag verkar dock helt stämma in, eftersom de båda betydelseerna lever sida vid sida under en längre tid, från Söderwalls exempel till SAOB.

Även förändringen från egenskap till sinnesstämning är svår att helt tillräknas *omkastning*. Den är svår att över huvud taget beskriva med hjälp av Stern.

I likhet med de ovan undersökta adjektiven kan man tänka sig att använda Sterns *avpassning* för den semantiska förändringen hos *ilsken*. Kanske är det för att *avpassning* kan sättas in efter alla klasser, men även existera självständigt. Det är dock inte helt lätt att ge en konkret förklaring till varför *avpassning* ska komma till användning här.

TABELL 4. *Komponentanalys av ilsken.*

	Anger sinnesstämning	Personlig egenskap	Anger orsak till känslan	Uppvisar känsla
Före förändr	–	+	+	0
Nu	+	–	–	+

Komponentanalysen för *ilsken* (se tabell 4) är inte helt självklar. Det är svårt att i en kortfattad rubrik beskriva vad betydelsen i kolumnerna *an-*

ger orsak till känslan och uppvisar känsla innehåller. Formuleringen blir haltande. *Känsla* är inte heller ett ord som på bästa sätt beskriver det jag vill åt. Jag konstaterade ju ovan att *ilsken* tidigare innebar en fast egenskap snarare än en sinnesstämning, och *känsla* är närmare kopplat till *sinnesstämning* än till *egenskap*.

5.5. Arg

Arg anges i *Stora svenska ordboken* ha tre olika betydelser:

arg [...] **1** som känner vrede eller ilska och oftast också visar det; om människor nästan alltid tillfälligt [...]: *argbigga; argsint; tvärarg* [...] **2** som avvisar kompromisser om person m.m. i viss funktion [...]: *~a fiender* [...] **3** i några uttr. illvillig * *ana ~an list* ana ngn bakomliggande elakhet [...]

Av dessa tre kan lexem (1) sägas beskriva den allmänna betydelsen, eftersom de andra två främst används i vissa situationer eller i fasta uttryck som lever kvar. Därför kommer jag att utgå ifrån definitionen under lexem (1).

I SAOB finns åtta huvudmoment med olika betydelser av *arg*. Här redovisas sju av dem. Betydelsen under moment (1) är mest lik en karaktärsbeskrivning och definieras på följande sätt: "[...] usel, ond [...], illasinnad, elak". Ett citat från Gustav Vasas bibel (1541) innehåller detta ord: "[w]el är the menniskio som.. håller sina hand at han intet argt gör"(SAOB s.v. *arg*). Ytterligare minst två huvudmoment har liknande innebörd. Nummer (2) har betydelsen "[...] illvilligt l. fientligt sinnelag, handlande osv.: fientlig", och detta är likt föregående definition. Citatet från bibeln beskriver ju också ett ont handlande. Moment (3) utgår från någon eller något "som vållar skada l. förfång; skadlig, farlig". I citatet som följer skulle det dock gå att byta ut *argt* mot *ont*: "thet hadhe aldrih warit hans...mening, at tilfogha staden Syracus något argt" (SAOB s.v. *arg*). Dessa tre betydelser har gemensamt att de beskriver ett ont eller illasinnat ställningstagande, antingen det handlar om en personlighetsbeskrivning eller ett handlande.

Betydelsen under huvudmoment (4) definieras "snar till vrede, ondsint, argsint, ilsken; som har ett häftigt lynne". Här verkar det fortfarande handla om en egenskap, men uttrycket är mer koncentrerat på den manifestation av egenskapen som sker än den bakomliggande orsaken. Ett citat från SAOB visar att även om *arg* liknar dagens sinnesstämningssadjektiv är det snarare fråga om ett karaktärsdrag: "Nils Mattsson

var en barnlös gammal enkeman, arg som en bandhund” (SAOB s.v. *arg*).

Det femte huvudmomentet innehåller den betydelse som främst liknar vår nuvarande (huvudsakliga): ” [...] som känner l. röjer l. uttrycker (häftig, ursinnig) vrede”. Enligt SAOB är dock denna betydelse ”vardaglig och skämtsam”, vilket kan förklaras med att det band av SAOB som innehåller uppslagsordet *arg* var ett av de första som kom ut, och därmed är betydelsen inte helt uppdaterad. Här har det hur som helst skett en förändring av ordets extension, då vår nuvarande betydelse är seriös eller allvarlig i grunden. Från början kan man tänka sig att just denna vardagliga eller skämtsamma användning av ordet har gjort det mindre seriöst. Det kan beskrivas som mindre allvarligt att brusa upp och visa vrede än att vara usel och illasinnad, och om man då börjar använda *arg* skämtsamt om liknande ”känsloutbrott” tappar adjektivet i styrka. Senare har det återigen fått en seriös klang, men med en annan betydelse. För den fjärde och den femte betydelsen finns i SAOB belägg från slutet av 1600-talet, till skillnad från de föregående tre, som härleds tillbaka till början av 1500-talet. Även om detta inte innebär något säkert tecken för hur det verkligen ligger till, skulle det kunna innebära att en semantisk förändring sker under perioden.

Två andra betydelser finns som verkar ha en utvidgad användning. Huvudmoment (6) handlar om ’dålig beskaffenhet’, t.ex. dålig mat, och har komparation med *värre* och *värst*. Enligt min mening är detta snarast en metaforisk användning av *arg*, och därför utvecklar jag den inte vidare. Nummer (8) lyder: ”ifrig (att göra ngt); i ä. tid bl. i fråga om ngn ond l. skadlig verksamhet”, och förklaras enklast med följande citat: ”[d]jiefwulen, werlden och kiöttet.. (*äro*) arga til at föra osz arma syndare til många, store fall” (SAOB s.v. *arg*). Detta kan sägas ha koppling till ondskan i de första tre huvudmomentens betydelser.

I OSM finns två betydelser av *argher*. Den första är ”feg”, och den andra är ”usel, dålig, ond, arg”. Om betydelsen *feg* användes frekvent verkar detta ha slutat ganska tidigt, eftersom ordet inte finns med i någon definition i SAOB. I övrigt stämmer beskrivningen i OSM överens med huvudmoment ett i SAOB.

Den semantiska utveckling som kan observeras är lik den som skedde med *ilsken*. *Arg* går från att vara en egenskapsbeskrivning till ett sinnesstämningsadjektiv med en bibetydelse som innehåller själva manifestationen av känslan, att man visar vrede. Just definitionen ”snar till vrede” skulle kunna vara ett mellanled i betydelseförskjutningen. Detta är dock inte nödvändigt. Det är svårt att säga något säkert om Söderwalls definition ”feg”. Det skulle kunna vara en ännu tidigare betydelse av ordet,

och om så är fallet går det inte att bevisa med mitt material. Man skulle även kunna hänvisa till samma tendens som föreslogs för *belåten* och *ilsken*, att *feg* och *ond* representerar olika vägar av semantisk utveckling från grundbetydelsen, och att *feg* i detta fall är den äldre varianten som dör ut (se Wellander 1968:79).

Eftersom utvecklingen till stor del liknar den *ilsken* genomgick kan Sterns klasser *omkastning* och *avpassning* komma ifråga även här. Betydelsens omriktning till en annan referent är densamma. Från att ha betecknat orsaken till vreden riktar den nya betydelsen in sig på själva vreden.

En komponentanalys av *arg* är något svår att göra därför att betydelsens extension är så pass stor, främst hos den äldre. Tabell 5 gör inte direkt betydelsen klarare.

TABELL 5. *Komponentanalys av arg.*

	Anger sinnesstämning	Personlig egenskap	Anger orsak till känslan
Före förändring	–	+	+
Nu	+	–	–

Tabellen är förutom en kolumn lik den som gjordes för *ilsken*. Samma problem som där finns i detta fall med ordet *känslan*. Om den äldre betydelsen inte beskriver en sinnesstämning beskriver den inte heller en känsla, men det är svårt att konstruera en förklaring som passar bättre i kolumnen.

5.6. Otrygg

I *Stora svenska ordboken* anges två betydelser av *otrygg*. De är som följer:

otrygg [...] **1** som innehåller oroande eller hotande inslag om företeelse som utgör del av människas omgivning e.d. [...]: *otrygghet* [...] *en ~ anställning* ¹ äv. om tidsperiod som kännetecknas av detta [...] **2** som känner sig oroad eller hotad om person: [...] *han verkar vilsen och ~*

Av dessa är det enbart lexem (2) som beskriver en sinnesstämning, och det är det jag koncentrerar mig på.

I SAOB finns tre olika huvudmoment med betydelser av *otrygg*. Moment (1) uppges inte längre vara i bruk. Det beskriver någon ”som man

icke kan lita på, opålitlig”. De två andra är i stort sett identiska med våra nuvarande betydelser. Under moment (2) ges definitionen ”som icke befinner sig i säkerhet [...]”, och kan beskriva t.ex. en plats. Under moment (3) är betydelsen snarare en sinnesstämning: ”som icke känner sig trygg, ängslig, orolig [...]”.

Går man längre tillbaka i tiden redovisar Söderwall två betydelser av ordet *otrygger*. I OSMS lyder definitionen av betydelse (2) ”osäker”, och i exemplet som följer handlar det inte om ett sinnesstämningssadjektiv, utan en osäker eller otrygg omgivning: ”wi hörom at wägerna äro otrygge i upland för thee driffuera ther wanka” (OSMS s.v. *otrygger*). Betydelsen i OSM är lik SAOB:s förlegade betydelse, och lyder ”opålitlig, otrogen [...]”, som i citatet ”är drengen bondan otryg” (OSM s.v. *otrygger*).

Det är inte helt självklart vilken av de två sista betydelserna som är den äldre, men man skulle återigen kunna hänvisa till Wellander (1968:79) och förklara det med att när två betydelser existerar samtidigt representerar den ena ofta ett äldre språkskede. I detta fall skulle det vara ”opålitlig, otrogen”, eftersom det är den andra betydelsen som lever vidare. Att *otrygg* sedan utvecklas från att beskriva företeelser och platser till att även kunna omfatta en sinnesstämning är inte osannolikt, då det är en observerad tendens att abstrakta betydelser uppstår ur konkreta (se Sjöström 2001:40–41). En otrygg eller ängslig sinnesstämning kan ju sägas vara mer abstrakt än en otrygg plats.

Den första förändringen går från att beteckna en egenskap eller personbeskrivning till en betydelse med något större extension, som en plats eller omgivning. Betydelsen ’opålitlig’ går till viss del att föra över direkt. En otrygg plats kan man inte lita på. Men sedan verkar en delbetydelse komma in som är kopplad till hur det är att vara på en plats som man inte kan lita på eller den känsla man får av att vara på en sådan plats. Det är just detta som sedan används i det sinnesstämningssadjektiv som idag finns i *otrygg*.

Av Sterns klasser av semantisk förändring finns det ingen som ter sig självklar för *otrygg*. Klass fem, *överföring*, brett tolkad, innehåller dock vissa likheter. Den innebär att man använder ett ord för en ny referent för att man upplever en likhet mellan de två. Överföringen i detta fall skulle alltså ske som beskrivits ovan mellan ’opålitlig person’ och ’opålitlig eller otrygg plats eller omgivning’. För att närmare specificera skulle överföringen kunna benämnas *identisk funktion*, som är en undergrupp till klass fem. *Avpassning*, klass sju, kan också komma till användning, speciellt i fråga om den andra observerade förändringen. Det kan förklara varför betydelsen förskjuts och får en annan utgångspunkt

som mer liknar betydelsen hos *ängslig*. Språkanvändaren skulle då förändra betydelsen till vad ordet verkligen innebär för honom/henne, och det innebär att man tolkat in ett element av orolighet och ängslan i opålitligheten.

I komponentanalysen (se tabell 6) skulle man antingen kunna ta med ett eller två steg av förändring. Det är svårt att säga om sinnesstämningsadjektivet *otrygg* har utvecklats ur plats- eller företeelsebeskrivningen *otrygg*, eller om den första är en från början metaforisk användning av den andra eller något annat. Jag väljer att analysera ett steg, från betydelsen 'opålitlig' till vårt sinnesstämningsadjektiv.

TABELL 6. *Komponentanalys av otrygg*

	Anger sinnesstämning	Personlig egenskap	Innehåller element av ängslan
Före förändr	–	+	–
Nu	+	–	+

Komponentanalysen blir inte särskilt utförlig. Det är svårt att på detta sätt konkret beskriva förändringen. Formuleringen *innehåller element av ängslan* är också något tillgjord, och gör det påtagligt att det kan vara svårt att beskriva adjektiv utan att i sin tur använda adjektiv eller ge en lång förklaring.

5.7. Rasande

I *Stora svenska ordboken* definieras *rasande* såhär:

rasande [...] **1** våldsamt hastig: *i ~ fart* [...] ¹ äv. allmännare som förstärkande uttr.: *~ vacker* **2** mycket arg: *han blev fullkomligt ~ och det blev ett nytt uppträde* [...]

Det är den andra av dessa två betydelser som anger en sinnesstämning, och alltså också den jag utgår ifrån.

I SAOB anges åtta olika betydelser av *rasande*. Av dessa koncentrerar jag mig kring tre. Under huvudmoment (4) finns en beskrivning av en person eller ett djur: "[...] som uppträder l. far fram på ett våldsamt o. besinningslöst sätt, som befinner sig l. handlar i ett tillstånd av raseri [...], vettlös, ondskefull, grym, vild [...]". Under moment (5) återfinns den betydelse som är mest lik *Stora svenska ordbokens*. Den anges dock vara något vardaglig: "ursinnig, vred [...], våldsamt ursinnig" I SAOB

finns det äldsta belägget för denna betydelse från 1840. Om detta stämmer är vår nuvarande betydelse alltså inte särskilt gammal. Ytterligare en betydelse är mer lik en personlighetsbeskrivning, och den lyder "[...] som på grund av sinnessjukdom uppträder våldsamt resp. talar l. betar sig förvirrat; som är från sina sinnen, vansinnig, tokig, galen [...]" (under moment (6)). Detta visas bl.a. med citatet "[t]he Rasande eller the som äre ifrån sitt Wett .. kunne icke trädha vthi Ächtenskap" (SAOB s.v. *rasande*).

Hos Söderwall är definitionen som vanligt kortfattad. I OSM lyder den "rasande, ursinnig, vansinnig". Detta täcker i stort sett in alla tre betydelser från SAOB, sett med nutida ögon. Men troligt är att nummer (6) i SAOB ligger närmast. *Vansinnig* anger att betydelsen har att göra med sinnessjukdom, och de andra orden att den även innehåller upprördhet eller raseri (nutida betydelse). Följande citat är hämtat från OSMS: "... then siwka rasande mannen" (OSMS s.v. *rasande*). Det visar på kopplingen till sjukdom.

En beskrivning av betydelseförändringen utgår ifrån att *rasande* från början (eller i alla fall så långt tillbaka man kan hitta belägg) var kopplat till sinnessjukdom, och också till hur en person som är sjuk uppträder. Sedan verkar själva sjukdomsbetydelsen bli mindre viktig och uppträdandet centralt. *Rasande* kommer att beskriva någon som har ett vilt beteende. Ytterligare en förskjutning sker sedan och det är sinnesstämningen som hamnar i fokus. I dagens betydelse är det inte nödvändigt att den som är rasande far fram på ett besinningslöst sätt. Man kan sitta på sitt rum och vara alldeles rasande i tysthet.

Om man tar bort det som alltför ingående beskriver Sterns klass *sex, omkastning*, kan den komma till användning här. Språkanvändaren riktar uppmärksamheten mot en ny referent som förekommer samtidigt som den ursprungliga. Här är dock referenterna något abstrakta. Det som händer enligt detta sätt att se på saken är att uppmärksamheten först riktas från sjukdomen till handlingen, och sedan till sinnesstämningen som utlöste handlingen. Klass sju, *avpassning*, kan även komma i fråga genom sin allmänna och något vaga innebörd.

För komponentanalysen (se tabell 7) har jag valt att ta med tre stadier av betydelsen.

TABELL 7. *Komponentanalys av rasande*

	Anger sinnesstämning	Personlig egenskap	Förutsätter handling	Kopplat till sjukdom
Före förändr	+	+	+	+
1:a förändr	+	–	+	0
Nu	+	–	–	–

Anledningen till att jag angett en nolla i kolumnen *kopplat till sjukdom* för mittenfältet är att den betydelse som är fokuserad på handlingen också kan innehålla ett mått av 'galenskap'. I betydelse fyra i SAOB står *vettlös* med i definitionen, men det är inte detta som är det centrala i betydelsen. Det är i alla fall inte uppenbart att sinnessjukdom är helt utslutet som i vår nutida betydelse av 'mycket arg'.

Fältet *före förändr* har + för både *anger sinnesstämning* och *personlig egenskap*. Detta kan tyckas underligt med tanke på att jag har varit noga med att skilja mellan dessa två typer av adjektiv, men det går inte att komma ifrån att den gamla betydelsen innehåller dessa båda delar.

5.8. Slö

Ordet har två olika betydelser i *Stora svenska ordboken*:

slö [...] **1** som känner sig kraftlös och håglös och därför är obenägen att utföra arbete [...]: *de var för ~a för att göra läxorna* ¹ ibl. med tonvikt på avslappning m.m.: *vara mätt och ~ efter middagen* [...] **2** som inte är (tillräckligt) vass [...]: *en ~ sax*.

I SAOB är betydelsen under huvudmoment (2) ganska lik *Stora svenska ordboken*, men den har även en dragning åt sinnessvaghet som inte finns i *Stora svenska ordboken*: "[...] trög l. svag l. matt . slapp l. avtrubbad o. d.; i sht om [...] kraft l. sinnesförmögenhet l. fattningsgåva l. uppträdande [...] stundom liktydigt med lat l. håglös [...]". Betydelsen under moment (1) är konkretare och handlar om vapen, skärverktyg eller liknande: "trubbig l. oskarp [...]". Denna stämmer alltså överens med *Stora svenska ordboken*'s betydelse under lexem (2).

Går man längre tillbaka i tiden, till OSM, motsvaras vårt *slö* av *slior*, som har tre betydelser. Den första lyder "slö, utan hvasshet el. skärpa", och verkar handla om vapen eller liknande, som i citatet "thera swärd waro slio och mate ey bita" (OSM s.v. *slior*). Betydelse (2) är ett sinnessstämningsadjektiv: "slö, svag, utan skärpa el. styrka. om yttre sinne el.

intellektuell[1] förmögenhet” Den tredje betydelsen lyder ”ljum, trög”, och verkar handla om att inte vara helhjärtad, som följande citat visar: ”om hon varit haffwer slyo oc andelika kaal i gudz kärlek” (OSM s.v. *slior*). Det är svårt att ur de angivna språkproven specificera betydelsen ytterligare och detta i sin tur gör det komplicerat att förklara hur denna tredje betydelse har utvecklats. Därför får jag lägga tonvikten på de andra två.

Eftersom abstrakta betydelser ofta verkar utvecklas ur konkreta är det inte alldeles långsökt att anta att sinnesstämningssadjektivet *slö* från början var en metaforisk användning av det *slö* som beskriver t.ex. vapen. Enligt Wellander (1968:84) används i mycket stor utsträckning sådana metaforer för tankar som ännu inte har fått ett uttryck som passar. Han hävdar att den överförda betydelsen i dessa fall inte är utvecklad ur den äldre. Å andra sidan passar Sterns klass fem, *överföring*, in på denna användning. Man uppfattar en likhet mellan två referenter och börjar använda den ena referentens benämning för de båda. Här utgörs likheten av den oskärpa som finns hos en *slö* kniv och i ett slött sinne. Den utveckling jag egentligen är intresserad av är den som sedan sker hos den metaforiska användningen av ordet, och därför lämnar jag den ursprungliga här.

Sinnesstämningssadjektivet *slö* har genomgått en semantisk förändring från att ha haft tonvikten på sinnessvaghet eller oförmögenhet till att snarare vara inriktat på trötthet eller avslappning, som t.o.m. kan vara något positivt och självvalt. Draget hos den äldre betydelsen som handlar om sinnessvaghet har likheter med en egenskapsbeskrivning, och detta är något som inte känns igen i den nya betydelsen. Fokus har till viss del förskjutits från personen bakom känslan. Det äldre uttrycket hade också större extension. Det kunde alltså omfatta ett större antal varierande känslor eller egenskaper.

Av Sterns klasser av semantisk förändring är det den sista, *avpassning*, som kan komma ifråga, och det är också den mest allmänna. Det sker en ”automatisk justering av ett ords betydelse till referentens verkliga vikt för talaren” (Sjöström 2001:91), och detta innebär att språkbrukarna vid någon tidpunkt börjar förknippa *slö* med en känsla snarare än med en person som är sinnessvag. Det är svårt att hitta något i förändringsprocessen som är genomskinligt och som kan visa på en orsak till förändringen, och det gör att ingen annan av Sterns klasser är riktigt aktuell.

En komponentanalys (se tabell 8) av *slö* är inte helt självklar. Eftersom ordets extension är relativt stor hos den äldre betydelsen är det svårt att ringa in vad som är viktigast och uttrycka det kortfattat. En tabell

med plus och minus uppfattas kanske som att den ser verkligheten i svart och vitt, och för detta adjektiv är det uppenbart att det inte stämmer. Men jag gör ändå ett försök.

TABELL 8. *Komponentanalys av slö*

	Anger sinnesstämn.	Personlig egenskap	Positiv betydelse	Innebär sinnessvaghet
Före förändr	+	+	–	0
Nu	+	–	0	–

En invändning mot tabellen är att alla kategorier kanske inte är på samma nivå. Eventuellt bildar *Innebär sinnessvaghet* en undergrupp till *Personlig egenskap*. Anledningen till att jag satte en nolla för den äldre betydelsen i kolumnen *Innebär sinnessvaghet* är att *slö* inte nödvändigtvis måste ha innehållit den egenskapen vid varje användningstillfälle.

6. Diskussion

Som konstaterades under 4.1. var det viktigaste slutgiltiga urvalskriteriet för vilka adjektiv som skulle undersökas att de hade genomgått en i jämförelse stor betydelseförändring. Att förändringar hade skett hos orden var alltså givet på förhand. Däremot var det inte en självklarhet att förändringarna skulle se ut på liknande sätt. Man kan dock konstatera att även om de förändringar som observerats hos de undersökta adjektiven ser olika ut för varje enskilt fall, finns det klara tendenser som återkommer. Flera av sinnesstämningsadjektiven har i tidigare skeden haft en betydelse som snarare liknar en fast egenskap. Detta gäller främst *ilsken*, *arg*, *otrygg*, *rasande* och *slö*. Hur pass permanenta egenskaperna varit har varierat, liksom förändringssättet mot ett sinnesstämningsadjektiv. Det går inte heller att med mitt lilla material hävda att detta skulle vara en semantisk lag, men det skulle vara intressant att undersöka om tendensen håller i sig hos ett större antal ord.

Flera av adjektiven har som visats också fått en mer abstrakt betydelse. Även detta har skett i varierande grad. När ett ord som *slö* används metaforiskt om en sinnesstämning är det uppenbart att det blir mer abstrakt, men också ord som t.ex. *rasande*, som inte varit helt konkret från början, verkar ha blivit än mer abstrakt. Detta är något som bara har kunnat konstateras. Att förklara förändringen med hjälp av Sterns klasser är svårare.

Av Sterns sju klasser av semantisk förändring har enbart tre kommit till användning i mitt arbete. I fem fall har *omkastning* använts och i två fall *överföring*. *Avpassning* har kommit på förslag för samtliga adjektiv. Detta kan bero på att den typen av förändring enligt Stern kan förekomma både som ett självständigt steg och efter samtliga andra klasser. I de flesta fall har *avpassning* tolkats som en allmän förklaring, som kanske har fått rycka in som räddning där Stern i övrigt inte kunnat förklara förändringarna helt tillfredsställande. Med lite vilja kan *avpassning* appliceras på de flesta typer av förändring. Ett undantag finns dock t.ex. i *belåten*, där det gick att mer specifikt härleda betydelseförändringen till en undergrupp till *avpassning*, nämligen *partikularisering*.

Även för *omkastning* och *överföring* har det varit nödvändigt att generalisera definitionerna. För att de skulle passa in på de undersökta adjektiven fick jag uppehålla mig vid allmänna förklaringar. Båda klasser har klart avgränsade undergrupper som mer specifikt förklarar dem, men dessa kom inte till användning i mitt arbete, förutom för *slö*. Den metaforiska användningen av *slö* kunde förklaras med *identitet i funktion, förmåga eller beteende*, en av undergrupperna till *överföring*. (Sinnets slöhet visade likhet i funktion eller förmåga med den slöhet som finns hos t.ex. en trubbig kniv.) Inte minst undergrupperna till *omkastning* upplevs som koncentrerade kring substantiv, och främst konkreta sådana.

En utvärdering av de klasser som inte kommit till användning visar att flera av dem över huvud taget inte skulle kunna användas till adjektiv. Klass ett, *ersättning*, är indelad i tre grupper. Av dem kan man möjligtvis tänka sig att *förändring i attityd till referenten* kan beskriva ett adjektiv, men det är svårt att ge något konkret förslag. De övriga två grupperna är starkt kopplade till betydelseförändringar hos substantiv, eller eventuellt verb. Klass två, *analogi*, kräver att man är insatt i orsaker till förändringar, och är så pass detaljerad i sin beskrivning att den knappast skulle gå att tillämpas på tveksamma fall. Man kan dock tänka sig att betydelseförändringar hos i stort sett vilka ord som helst kan förklaras med denna klass.

Klass tre och fyra, *förkortning* och *namngivning*, behandlar grafiska och fonetiska förändringar hos ord. I min undersökning har jag studerat adjektiven utan att ta hänsyn till hur detta ändrats, och sådana förändringar har heller inte varit avgörande för det som skett med betydelsen. Möjligen kan man hävda att det metaforiska användandet av *slö* för en sinnesstämning är *avsiktlig överföring*, en undergrupp till *namngivning*, men denna undergrupp verkar ha samma innebörd som klass fem, *överföring*, som föreslogs som lösning under analysen.

De komponentanalyser som gjorts har varit olika relevanta. Ett problem med dem är att det är svårt att beskriva så abstrakta ting som sinnesstämningar med några få ord. I exempelanalysen från Bolander (2005) är det substantiv som beskrivs, och i kolumnerna representeras egenskaperna av adjektiv. Detta utgör ett problem för min undersökning. Jag har försökt undvika att använda adjektiv i mina komponentanalyser då det skulle vara som att använda synonymer till de ord som ska beskrivas. Trots dessa svårigheter kan det vara intressant att använda sig av komponentanalyser i liknande undersökningar. Man kanske inte kan ringa in ett ords hela betydelse, men genom att pressa sig till att vara kortfattad blir man tvingad att försöka sätta fingret på vad som är det

viktigaste i betydelsen hos ett visst ord. Speciellt intressant blir det för de adjektiv som i min undersökning genomgår en tvåstegsförändring. Där ger komponentanalysen en möjlighet att på ett visuellt greppbart sätt följa utvecklingen och se hur de olika enskilda betydelseelementen hänger ihop med varandra. Däremot är det inte alltid möjligt eller relevant att göra en komponentanalys. T.ex. upplevde jag det alltför svårt att använda mig av denna metod för ordet *ledsen*, eftersom jag då hade behövt använda de adjektiv som beskrivits som synonymer.

Undersökningen utgick ifrån adjektiv som idag används för att beskriva sinnesstämningar, oavsett deras tidigare betydelser. En intressant utgångspunkt för ytterligare forskning vore att följa ord som ursprungligen var sinnesstämningsadjektiv, men som idag kanske är något helt annat för att se om det finns tendenser även i denna utveckling.

7. Litteraturlista

- Allén, Sture 1971. *Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext. 2, Lemman*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Bolander, Maria 2005. *Funktionell svensk grammatik*. Stockholm: Liber.
- Hannedóttir, Anna Helga 2002. Nordic language history and (lexical) semantics. I: Bandle, Oskar et al. (eds), *The Nordic Languages, An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Berlin & New York: Walter de Gruyter. S. 262–267.
- Lundbladh, Carl-Erik 1992. *Handledning till Svenska Akademiens ordbok*. Stockholm: Norstedts.
- Malmgren, Sven-Göran 1990. *Adjektiviska funktioner i svenskan*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Malmgren, Sven-Göran 1994. *Svensk lexikologi. Ord, ordbildning, ordböcker och orddatabaser*. Lund: Studentlitteratur.
- Nordling, Anna 2001. *Pa swänsko. Studier i lexikalisk förnyelse hos Peder Månsson*. Göteborg: Institutionen för svenska språket.
- Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska Akademien 1893–.
- SAG se Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik.
- Svenska Akademiens grammatik* se Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik.
- Svenska Akademiens ordbok* se *Ordbok över svenska språket*.
- Svensk synonymordbok* [1992] 2003. Stockholm: Norstedts.
- Sjöström, Sören 2001. *Semantisk förändring. Hur ord får nya betydelser*. Lund: Studentlitteratur.
- Stora svenska ordboken* [1988] 1998. Utarbetad av Språkdata, Göteborgs universitet. Stockholm: Norstedts.
- Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*. Lund.
- Söderwall, K.F. 1925–1973. *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket. Supplement*. Lund.
- Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik 1999. *Svenska Akademiens grammatik 2 Ord*. Stockholm: Norstedts.
- Wellander, Erik 1968. Betydelseutvecklingens dynamik. I: *Nysvenska Studier* 48. S. 71–192.

